

as också väl med att tematiskt contextualisera *Authentikos Logos*. Hennes hypotes, att *Authentikos Logos* är en relativt sen kristen text som bäst förstås utifrån det religiösa klimatet i senantikens Egypten, är övertygande och underbyggd med en genomgående god argumentation.

Detsamma gäller kritiken av tidigare forskning. Utan att egentligen ta avstånd från Gnosticism som allmän beteckning demonstrerar Tervahauta hur Gnosticism som heuristisk kategori har lett till en marginalisering av Nag Hammadi-texter med mindre tydliga gnostiska drag. Sökandet efter "det gnostiska" i texter som *Authentikos Logos* har lett till att andra aspekter av dessa texter har negligerats och därigenom har blivit svårare att förstå. Tervahauta kan även appliceras på andra Nag Hammadi-texter av liknande slag och tillräckligt nyanserad för att kunna övertyga både förespråkare för såväl som motståndare till begreppet Gnosticism.

Att avhandlingen saknar en specifik frågeställning och istället behandlar *Authentikos Logos* i sin helhet medför både för- och nackdelar. Med tanke på forskningsläget och avsaknaden av en utförlig studie av *Authentikos Logos* är detta grepp förståeligt och berättigat. Frånvaron av frågeställning gör dock att Tervahautas studie stundtals riskerar att bli något spretig. Detta gäller särskilt den långa komparativa sektionen i kapitel tre till sex. Jag förstår visserligen att det komparativa materialet är oundgängligt för Tervahautas hypotes. Genom att visa på tematiska likheter med andra texter från den senantika egyptiska myllan contextualiserar Tervahauta det ofta svårbegripliga narrativet i *Authentikos Logos* och visar hur en insikt i närliggande tanketraditioner kan fördjupa förståelsen av texten. Däremot hade jag önskat en mer utförlig diskussion om användningen av religiösa kategorier i Tervahautas analys, samt en redogörelse för vad graderingen av tematisk när-

het mellan olika traditioner egentligen syftar till att åstadkomma. Vilket heuristiskt värde har egentligen kategorier som platonism, Valentini-anism, Sethianism etc. i ett så mångfacetterat och uppblandat religiöst klimat som det senantika Egyptens? Om *Authentikos Logos* skulle uppvisa större likheter med texter som klassificerats som valentinianska, skulle då detta automatiskt innebära att texten var valentiniansk även i sin trehundra- eller fyrahundratals-kontext? Vad betyder det att tematiska likheter finns, men att presentationen, genre och retoriskt upplägg skiljer sig? Dessa frågor hade jag gärna sett en utförligare diskussion av.

Tervahauta tillhandahåller visserligen en diskussion om den komparativa metodens fallgropar och förtjänster, men denna är kort och behandlar främst faran i att över-respektive underbetona likheter och skillnader (s. 72). Med tanke på det utrymme som ägnas åt jämförelse-material hade jag gärna sett en utökad teoretisk diskussion som även tar upp problemet med klassificering och indelning, samt till en något högre grad diskuterar implikationerna av en tematisk närhet respektive distans till en viss tradition.

Dessa anmärkningar till trots rekommenderas Tervahautas studie till alla som intresserar sig för senantik egyptisk kristendom. Som den enda heltäckande studien av *Authentikos Logos* kommer Tervahautas bok att vara oundgänglig för den som i framtiden vill fördjupa sig i denna fascinerande text.

PETTER SPJUT, TEOL. MAG.

JULIETTE DAY, RAIMO HAKOLA, MAIJASTINA KAHLOS & ULLA TERVAHAUTA (ED.)

Spaces in Late Antiquity: Cultural, Theological and Archaeological Perspectives. London & New York: Routledge 2016. 242 s.

Spaces in Late Antiquity är en tvärvetenskaplig antologi som behandlar rummets betydelse under senantiken. Boken har sin upprinnelse i *XXII Finnish Symposium on Late Antiquity* (FSLA) 2013 över temat *Spaces – Past and Present* samt med tillägg från föregående XXI FSLA med huvudfrågan *Popular and Elite*. FSLA har organiserats sedan 1992 med målsättning att föra samman forskare och studenter från ett flertal lärosäten och discipliner.

Närmare bestämt undersöker *Spaces in Late Antiquity* rummets relevans för identitetsskapande under senantiken. Den teoretiska ansatsen utgår från den s.k. *spatial turn*, som varit ett betydande paradigim inom antikforskningen de senaste åren. Man kan förenklat säga att fokus fästs vid rummet (*space*), inte bara som en scen för historiska skeenden utan även som en språngbräda för skapandet av personliga eller kollektiva identiteter. Introduktionskapitlet, undertecknad volymens redaktörer, utforskar begreppet *space* via ett referat av tidigare forskning samt genom en sammanfattande granskning av antologins olika bidrag. Därefter undersöks rum och identitet tematiskt utifrån tre övergripande aspekter: kulturella, teologiska och arkeologiska perspektiv. Bokens tio kapitel är relativt jämt fördelade över dessa tre temata, med en svag övervikt för det teologiska.

Generellt belyser volymen senantik identitet knuten till upplevt, viktiga platser, berättelser och/eller ritualer. Kort sagt, fenomen som förkroppsligar olika samhällsgrupper

uppfattningar kring "vi och dem". Bland antologins olika bidrag ser vi återkommande infallsvinklar, som t.ex. spänningen mellan den klassiska traditionen och kyrkans ökade inflytande i det publika, urbana rummet samt i det rurala landskapet. Kyrkans förhållningssätt till och strategi för att expropriera dessa polyteistiska uttryck finner vi tvärsigenom bokens tre tematiska stycken, vilket tyder på denna konfliktytas fortsatta popularitet inom dagens antikforskning.

Det är inte bara traditionella motsatsförhållanden, som polyteism och kristendom, som står i fokus. Här behandlas även judendomens roll i senantikens Galiléen och dess förmåga att, vid sidan om kristendomens frammarsch, parallellt skapa identitetsmarkörer i det offentliga rummet. Särskilt de teologiska och arkeologiska avsnitten undersöker hur specifika rum uttryckte och formade andliga och sociala identiteter bland kristna och judar. *Spaces in Late Antiquity* demonstrerar hur tänkta gruppidentiteter kan jämföras, nyanseras och problematiseras genom att utvärdera rabbiniska och kristna textuella källor tillsammans med studiet av judisk-kristen materialitet. Den strikta åtskillnad mellan judar och kristna, som i antika texter stundtals står tydlig, kan, visar det sig, motsägas av arkeologiska fynd. Och, precis här, blir det interdisciplinära tillvägagångssättet i mitt tycke särskilt fruktbart.

På grund av begränsat utrymme kan jag inte redogöra för alla bokens tio kapitel, och inte heller analysera dem på den detaljnivå de egentligen förtjänar. Jag väljer att utgå från tre temata för att se hur ett urval av bokens kapitel gemensamt skapar intressanta nedslag. Maijastina Kahlos (Helsingfors universitet) undersöker traditionella, polyteistiska högtidligheter/festivaler i det urbana rummet och kyrkliga ledares retorik kring dessa festligheters varande i allmänhet och kristet deltagande i synnerhet. Kahlos visar att

konturerna kring begrepp som sakral och profant blir otydliga i sammanhanget och att olika personer deltog i festligheterna av flera olika orsaker. Kahlos utvärderar således begrepp som *cultic*, *civic* och *neutral* i förhållande till dessa festligheter. Artikeln visar även på den romerske kejsarens symboliska roll i firandet samt dennes komplicerade uppgift att medla mellan polyteistiska och kristna falanger och hur positionen som *middle ground* på sikt blev ohållbar för den värdsliga makten. Kahlos förmåga att illustrera de flytande gränserna mellan vår moderna förståelse kring kristnas och "hedningars" kategoriska uppfattningar kring tillåtet och otillåtet under senantiken, samt kejsarmaktens roll i att på ett pragmatiskt sätt värna samhällets sammanhållning, gör kapitlet i min mening till ett av bokens mest intressanta bidrag och är direkt applicerbart på antologins övergripande tema.

Raimo Hakola (Helsingfors universitet) beskriver på ett jämförbart sätt judisk-kristna relationer i Galiléen under senantiken. Hakolas granskning av tidigare forskning visar att dessa kontakter inte bara präglades av konflikter och ömsesidig fiendskap. Trots kategorisk retorik inom rabbiniska och kristna textkällor, som manar till åtskillnad mellan judar och kristna, visar arkeologiskt material, att kontakter faktiskt förekom. Huvudsakligen utifrån en teoretisk ståndpunkt argumenterar Hakola att olika identiteter tillfälligt kan skifta beroende på sammanhang och hur medlemmar från en uttaland, sammanhållen grupp kan interagera med andra, till synes oförenliga gruppidentiteter. Hakola framhåller en intressant aspekt, nämligen att en gruppidentitet må vara mycket stark och utkristalliserad inom det identitetsskapande rummet t.ex. synagogan, men utanför, i det offentliga, kan denna identitet bli mer socialt mångsidig och även inbegripa ett interagerande med medborgare av andra trosuppfattningar.

Ett annat perspektiv värt att lyfta fram är betydelsen av identitetsskapande rum inom en sluten grupp. Här ger Jürgen K. Zangenberg (Leiden University) en analys av intern hierarkisk identitetsindelning inom en judisk församling kopplad till ett specifikt andligt rum, nämligen den nyligen utgrävda synagogan i Horvat Kur i Galiléen. Byggnadens placering och arkitektoniska monumentalitet utgjorde ett naturligt betydelsebärande *locus* inom bosättningen, argumenterar Zangenberg, men framför allt byggnadens interiöra utformning används för att förstå den sociala stratifieringen inom kommuniteten. Denna arkeologiska observation kan jämföras med David D. Hunters (University of Kentucky) syn, ur ett teologiskt perspektiv, på betydelsen av *sacred space* i den kristna rituella konsekrationen av jungfrur (dvs. kvinnor som i vuxen ålder väljer att leva i cellbat) under senantiken. Här demonstrerar Hunter kyrkorummets relevans för ceremonin, och hur distinkta identiteter är beroende av just platsens symboladdade egenskaper. Tanken om rummets direkta roll i skapandet av en upphöjd status återkommer här vid sidan av andra intressanta aspekter.

Flera kapitel framlägger bevis för att tanken om ett statiskt förhållande mellan identitet och rum måste nyanseras, eftersom inte bara identitet är skiftande beroende på kontext utan även rummets avgränsning ofta är otydlig. Detta blir påtagligt i förhållandet stad och land. Andreas Westergren (Lunds universitet) diskuterar *monastic space* i Theodoretos' av Kyrrhos narrativ, och hur detta relaterar sig till staden och det omkringliggande landskapet. I denna fallstudie blir berget ett gränsöverskridande rum, en metafor för den samhällsfrånvände asketens boning, samtidigt som det enligt antik myt var platsen för de första bosättningarna efter syndaflo den. Berget blir, i Westergrens tolkning, en sfär som sammanlän-

kar det mänskliga och det gudomliga. Här etableras ett kontinuerligt, horisontellt förhållande mellan stad och land, men även vertikala konnotationer mellan gudomligt och jordiskt, för att använda Steven D. Smiths liknelse i ett annat av bokens kapitel.

Den senantika, kristna synen på stad och land återkommer även hos Joonas Salminen (Helsingfors universitet), som inom det teologiska avsnittet under rubriken "The City of God and the Place of Demons", undersöker ett antal berömda teologers skrifter rörande uppfattningen om illvilliga andars strävan att kontrollera det urbana offentliga rummet, men också hur de hemsöker ödebygdens asketer med frestande hägkomster av stadens förnöjelser. I förlängningen liknas här asketens egen kropp vid en öken, men som genom demonernas lockelser, inte fullt kan frigöra sig från staden med dess förtappade nöjen såsom spel och spektakel.

Sammanfattningsvis uppskattar jag ansatsen att föra en interdisciplinär diskurs kring det senantika rummets möjlighet till ett mångfacetterat identitetsskapande. Det komparativa perspektivet har i flera fall visat sig lösnande. Ett antal givande jämförelser har emellertid skett genom vad synes vara tillfälligheter, tack vare de temata som flera medförfattare intresserat sig för. Detta lämnar andra bidrag i princip fristående. Jag hade därför önskat en något mer förtätd, sammanhållen struktur. Jag tror generellt, att frågeställningen i en antologi av detta mått måste avgränsas för att tvärvetenskapliga perspektiv skall komma till sin fulla rätt. Jag menar inte att *Spaces in Late Antiquity* misslyckas med att belysa intressanta aspekter av senantikens kultur, men jag tror att ett tydligare definierat tema hade skapat ökade möjligheter till teoretiska och kontextuella landvinningar. En sådan fallstudie kunde exempelvis vara staden, festivalen eller kultrum-

met, oberoende av geografisk belägenhet.

Spaces in Late Antiquity: Cultural, Theological and Archaeological Perspectives erbjuder vad titeln antyder, ett flertal uttorkningar av begreppen identitet och rum i förhållande till jaget, kollektivet och lokaliteten bland senantikens människor. Förförallt uppskattar jag förmågan hos flera kapitel att göra brytningarna mellan olika identiteter mindre drastiska än den traditionella uppfattningen. Det blir tydligt att identitet förhandlades fram, den var inte statisk. Samtidigt har min förståelse ökat kring betydelsebärande rum, som navet i det hjul av förställningar och handlingar, som vi sammantaget kallar identitet.

JESPER BLID, POSTDOKTOR

**UZI LEIBNER & CATHERINE HEZSER (ED.)
Jewish Art in Its Late Antique Context. Texts and Studies in Ancient Judaism 163. Tübingen: Mohr Siebeck 2016. 381 s.**

Juutalaiseen uskoon ja taiteeseen liitetään perinteisesti kuvakielto. Toisen käsky "Älä tee itsellesi patsasta äläkä muutakaan jumalankuvaa, älä siitä, mikä on ylhäällä taivaalla, älä siitä, mikä on alhaalla maan päällä, äläkä siitä, mikä on vesissä maan alla" (2. Moos. 20:4) näyttääkin ajankulun alussa määrittäneen Toisen temppelin ajan juutalaista taidetta, mutta tilanne muuttuu merkittävästi myöhäisantiikin aikana. Keskeinen piirre myöhäisantiikin juutalaisessa taiteessa on ihmis- ja eläinhahmoja sisältävät aiheet sekä kuvasto, joka nousee ympäröivästä kulttuurista. Ilmiössä on kaksi merkittävää piirrettä. Se muuttaa yleisen

käsityksen siitä, miten vakavasti kuvakieltoon suhtauduttiin, ja osoittaa, miten juutalainen ja kristillinen taide kehittyvät samalla kun kristinusko lujittaa valta-asemansa Rooman valtakunnassa.

Artikkelikokoelma *Jewish Art in Its Late Antique Context* tarjoaa artikkeleita juutalaisesta taiteesta, sen kehityksestä ja yhteydestä erityisesti kristilliseen kuvastoon. Teoksen takana on Jerusalemissa 2014 järjestetty konferenssi. Kirjan ovat toimittaneet arkeologi Uzi Leibner Heptrealaisesta yliopistosta ja juutalaisuuden professori Catharine Hezser Lontoosta. Kirjoittajina on joukko myöhäisantiikin juutalaisen ja kristillisen kulttuurin ja taiteen tuntijoita lähinnä Israelista ja Iso-Britanniasta.

Johdantoosessa toimittajat purkavat aiheen keskeisiä metodologisia kysymyksiä. Kuten tekstin tutkimuksessa, myös taiteessa painopiste on siirtynyt taiteilijan työleen antamista merkityksistä vastaanottajiin ja reseptioon. Artikkelit on ryhmitelty neljään osaan: Juutalaisen taiteen kehitys roomalaisbysanttilaisena aikana, Synagogien mosaiikkilattiat, Symbolit ja ikonografia sekä Juutalainen ja kristillinen taide. Artikkeleissa on mustavalkoisia kuvia (piirroksia ja valokuvia) keskeisistä teoksista.

Ensimmäinen osa hahmottaa aikakautta yleensä ja juutalaista taidetta. Orit Peleg-Barkat keskittyy Toisen temppelin aikaan. Säilyneet mosaiikkilattiat olivat yksinkertaisia. Tyypillisiä koristeaiheita olivat esimerkiksi granaattiomenat, rosetit ja sepeleet. Artikkelit antaa hyvän taustan hahmottaa Toisen temppelin ajan ja myöhäisantiikin olennaista eroa, jota korostaa seuraava, Lee Levenin artikkeli "Why Did Jewish Art Flourish in Late Antiquity?" Jerusalemin temppelin tuhon jälkeen tapahtuu merkittäviä muutoksia: ossuaarit eli luulaatikot ja mikvealtaat harvinaistuvat, figuratiivinen kuvasto nousee esiin. Levine sijoittaa kehitykset laajempaan kontekstiin ja korostaa, että sekä kristityille